

Криворучко О. І.

ІНДЕКСИ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИХ ПЕРЕТВОРЕНЬ НА ПОСТРАДЯНСЬКОМУ ПРОСТОРИ: ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ

У статті досліджено політичні індекси як інструмент вимірювання демократії. Особливу увагу в роботі приділено методологічним аспектам формування таких індексів, зокрема, перевірці того, чи є політичні індекси ефективним інструментом вимірювання демократії, під час проведення аналізу трансформаційних процесів на теренах пострадянського простору.

Ключові слова: індекси суспільно-політичних перетворень, Freedom House, пострадянські країни, демократизація.

Часто політологи у своїх дослідженнях спираються на дані різних політичних індексів, наприклад, С. Гантінгтон за допомогою даних індексу Freedom in the World вивів поняття «третьої хвилі демократизації». Проте індекси використовуються ними радше як додатковий інструмент, який є черговим аргументом на рахунок певної гіпотези. Чимало аналітиків, політиків оцінюють рівень розвитку певної країни, спираючись на останні дані політичних рейтингів, проте при цьому не проблематизується питання ефективності такого вимірювання, не розглядаються способи формування таких індексів, принципи, за якими відбувається класифікація країн, тому результати цього дослідження будуть надзвичайно цінними.

У роботі порівнюються дані двох світових політичних рейтингів: Freedom in the World авторства організації Freedom House (з 2002 по 2013 р.) та регіонального рейтингу Nations in Transit, який також щорічно (з 2002 р.) публікує організація Freedom House.

Процес розвитку демократичних індексів досліджували такі науковці: Ф. Катрайт [6] у праці 1963 р., базуючись на критеріях демократичного формування законодавчої та виконавчої влади, вивів індекс політичної демократії (індекс політичного розвитку). Д. Нейбауер [13], спираючись на модель поліархії Р. Даля та економічну модель демократії Е. Даунса розробив індекс демократичної дії, в якому дослідник виокремлював дві змінні: електоральну рівність та електоральну конкуренцію. Фінський політолог Т. Ванханен [11] за допомогою індексу демократизації перевіряв, чи залежить рівень демократизації від ступеня розподілу ресурсів серед населення. Відповідно, вченому вдалося навіть

виміряти «поріг» демократії, тобто встановити таку кількісну межу (індексу розподілу ресурсів), перетинаючи яку в країні можна ідентифікувати демократичний режим. Українські дослідники М. Яковлев та О. Гуменюк успішно досліджували трансформаційні процеси в постсоціалістичних країнах згідно з індексами демократизації.

Отже, метою статті є оцінка ефективності та надійності політичних індексів як інструменту вимірювання демократії на прикладі дослідження пострадянських країн. Визначена мета передбачає вирішення таких завдань: встановити, якими категоріями оперують політичні індекси, як відбувається процес їх формування; порівняти політичні індекси та відповідно оцінити їх надійність як інструментів вимірювання демократії.

Для вивчення багатьох політичних процесів та явищ, зокрема демократії, досить часто й активно використовуються кількісні методи дослідження. Одними з таких засобів є *індекси*. Індекси-показники засновані на *квантифікації* – кількісному виразі якісних ознак, і дають можливість проаналізувати умови демократії, основні механізми та ефективність її впливу на суспільство [3]. Для кращого розуміння поняття далі ми надамо кілька його визначень, а також звернемо увагу на особливості використання індексів у політичній науці.

Поняття «індекс» широко використовується у статистиці і має подвійне значення. Воно може трактуватися як показник або результат певних розрахунків, або як «особлива відносна величина, за допомогою якої вивчається динаміка складних явищ шляхом їх агрегування зі взаємопов'язаними з ними явищами» [1]. Видат-

ний демограф Б. Урланіс визначив індекс як «зведений, узагальнюючий, підсумковий показник зміни явищ, що вивчаються» [4]. Традиційно під індексами в порівняльній політології розуміється агрегація низки взаємопов'язаних індикаторів у новий комплексний індикатор. Індекси виконують дві *функції*: синтетичну – це узагальнююча характеристика зміни явища; аналітичну – вивчення впливу окремих факторів на

країн і територій, незалежно від географічного положення, етнічного чи релігійного складу населення та рівня економічного розвитку» [8]. Індекс охоплює 192 країни, які угруповуються в понад 14 територій.

Freedom in the World здійснює виміри у двох категоріях: політичні права і громадянські свободи. Своєю чергою кожна з цих категорій має окремі підкатегорії (табл. 1).

Таблиця 1. Категорії індексу Freedom in the World

Політичні права	Громадянські свободи
Виборчий процес	Свобода слова та віросповідання
Політичний плюралізм та співучасть	Права асоціацій та організацій
Функціонування уряду	Верховенство закону
	Персональна автономія та індивідуальні права

зміну явища. Більшість індексів виконує обидві функції одночасно [1].

При створенні політичних індексів відбувається *перехід від абстрактного до конкретно-го*. Таке перетворення Мангейм та Річ називають *операціоналізацією*, коли абстрактне поняття зводиться до множини значень, які можна отримати за допомогою певних операцій [2]. Що мається на увазі? Демократія є абстрактним поняттям, адже ми не можемо дослідити її безпосередньо. Тому постає необхідність у виробленні спеціальних показників – характеристик демократії, дослідивши які, можна отримати більш-менш точні та, що важливо, стандартизовані відомості про ступінь прояву характеристик у конкретних країнах або регіонах. Відповідно, у дослідників з'являється можливість на основі отриманих, кількісно вимірюваних даних проводити емпіричні дослідження та порівняння.

Як уже було сказано, при *розробці політичних індексів відбувається квантифікація політичних процесів*. Такі індекси дають змогу *прослідкувати, які трансформаційні процеси відбуваються в окремій державі або ж у регіоні*. У дослідженні ми будемо порівнювати методологію та показники двох індексів, а саме Freedom in the World та Nations in Transit, тож далі ми зупинимося на їх дослідженні більш детально.

Freedom in the World, Freedom House

Freedom in the World – це глобальний індекс, який щорічно виводить рівень свободи в різних країнах світу. Як стверджують його автори, «стандарти в галузі політичних прав і громадянських свобод, яких дотримується організація у всіх своїх проектах, зафіксовані у Загальній декларації прав людини і застосовуються до всіх

Цей індекс формується таким чином: запрошені експерти повинні відповісти на запитання, унікальні для кожної категорії. При цьому вони мають керуватися різноманітними джерелами (інформація як від іноземних, так і від місцевих ЗМІ, наукові дослідження, дані від неурядових організацій та окремих осіб). Шкала оцінювання Freedom House варіюється від «вільних» (“free”; 1,0–2,5) до «частково вільних» (“partly free”; 3,0–5,0) та «невільних» (“not free”; 5,5–7,0) країн [8].

Nations in Transit, Freedom House

Проект Nations in Transit (Країни перехідного періоду) – це поглиблене дослідження демократичних змін та тенденцій у колишніх комуністичних країнах Європи та Євразії. Моніторинг Nations in Transit охоплює 29 країн та забезпечує Freedom House найточнішими даними про цей регіон. Дослідження проводиться майже щороку починаючи з 1995 р. Доповіді по кожній з країн включають у себе не тільки кількісні дані, а й аналітичні записки, де надано рекомендації урядам відповідних країн.

На відміну від загального рейтингу Freedom in the World, де рейтинг базувався на двох ключових категоріях (політичних правах та громадянських свободах), у проекті Nations in Transit звіти по країнах організовано відповідно до таких категорій [10]:

- 1) демократичність правління на федеральному рівні;
- 2) виборчий процес;
- 3) громадянське суспільство;
- 4) незалежні ЗМІ;
- 5) демократичність правління на локальному рівні;
- 6) незалежність судової системи;
- 7) корупція.

Проблематизовані в категоріях питання охоплюють не тільки спектр політичного розвитку держави, а й економічний, соціальний, правовий. Таким чином, можна стверджувати, що цей рейтинг доволі повно характеризує ступінь демократичного розвитку досліджуваних країн.

Відповідно до інтегрального індексу (нагадаймо, це кількісний показник за значенням від 1 бала до 7 балів), у межах моніторингу Nations in Transit організація Freedom House виокремлює певні режими, порівняймо їх із категоріями Freedom in the World (рис. 1):

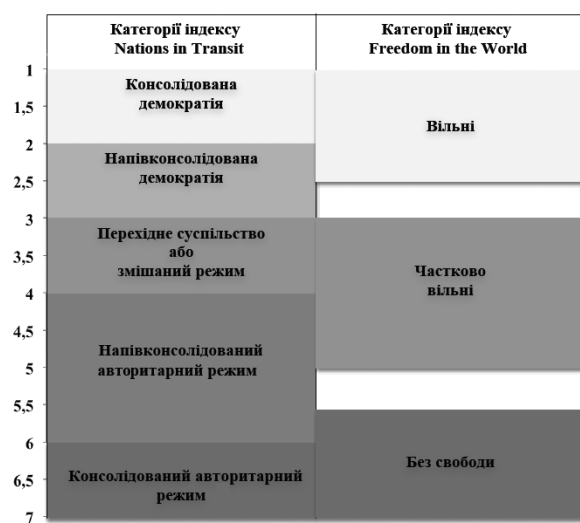


Рис. 1. Порівняння категорій індексів Freedom in the World та Nations in Transit

Як бачимо, типологізація країн, яку пропонують нам автори проекту Nations in Transit, є значно ширшою, ніж у проекті Freedom in the World. Так, категорії «free» (тобто «вільні») відповідають «консолідована демократія та напівконсолідована демократія», категорії «partly free» («частково вільні») відповідає «перехідне суспільство або змішаний режим», а категорії «not free» («без свободи») – «напівконсолідований авторитарний режим» та «консолідований авторитарний режим».

Тепер порівняємо результати двох індексів за 2012 рік для однакової групи країн пострадянського простору – 15 колишніх республік Радянського Союзу (див. рис. 2).

За даними індексу Freedom in the World, до вільних країн відійшли Естонія, Латвія та Литва, до частково вільних рейтинг відніс Молдову, Грузію, Україну, Вірменію та Казахстан, а до невільних – одразу сім країн, а саме: Киргизстан, Росію, Азербайджан, Білорусь, Таджикистан, Туркменістан та Узбекистан. Порівняймо результати з даними проекту Nations in Transit (рис. 3).

Freedom in the World

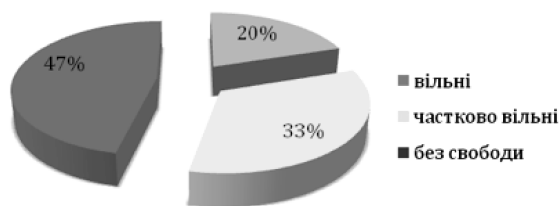


Рис. 2. Типологізація країн відповідно до результатів індексу Freedom in the World, 2012 р.

Незмінною залишилася тільки група демократичних країн (20 % від загальної кількості), де найбільший рівень розвитку спостерігається в Естонії, непогані результати демонструють також Латвія та Литва. Суттєву відмінність можна побачити в проміжній категорії, адже якщо індекс Freedom in the World зараховував до «частково вільних» п'ять країн, то в моніторингу Nations in Transit до категорії «змішаний режим» не потрапило жодної, всі вони були визначені як «напівконсолідований авторитарний режим». У таблиці 2 можна побачити, що наразі до різного роду авторитарних режимів належать 80 %, або ж 12 із 15 пострадянських країн. Тоді як у світовому рейтингу до країн «без свободи» було зараховано 47 %, або ж 7 країн.

Видається необхідним також проаналізувати дані інтегрального індексу Nations in Transit за весь час його існування. Таке додаткове дослідження дозволить нам зробити висновки щодо перспектив розвитку для кожної групи країн.

Проаналізувавши дані таблиці 2, ми маємо неочікуваний результат: жодна з пострадянських країн за всю історію існування цього індексу не потрапила до категорії «перехідне суспільство або змішаний режим». Три країни постійно перебували в категоріях, які характеризують демократичний режим – це Естонія, Латвія та Литва. Це свідчить про доволі стабільний розвиток цих країн, тож можна стверджувати, що вони ще дуже довго утримуватимуть лідируючі позиції в рейтингу. Усі інші країни можуть бути зарахова-

Nations in Transit

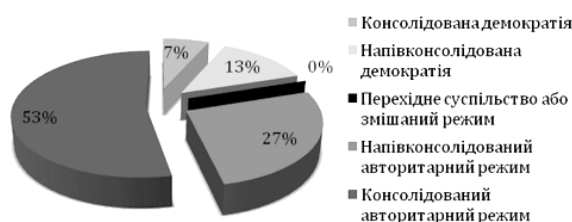


Рис. 3. Типологізація країн відповідно до результатів індексу Nations in Transit, 2012 р.

Таблиця 2. Значення інтегрального індексу Nations in Transit за 2003–2012 рр.

Категорія: Інтегральний індекс											
Роки Країни	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	За весь час
Естонія	2	1,92	1,96	1,96	1,96	1,93	1,93	1,96	1,93	1,93	1,948
Латвія	2,25	2,17	2,14	2,07	2,07	2,07	2,18	2,18	2,14	2,11	2,138
Литва	2,13	2,13	2,21	2,21	2,29	2,25	2,29	2,25	2,25	2,29	2,23
Грузія	4,83	4,83	4,96	4,86	4,68	4,79	4,93	4,93	4,86	4,82	4,849
Україна	4,71	4,88	4,5	4,21	4,25	4,25	4,39	4,39	4,61	4,82	4,501
Молдова	4,71	4,88	5,07	4,96	4,96	5	5,07	5,14	4,96	4,89	4,964
Вірменія	4,92	5	5,18	5,14	5,21	5,21	5,39	5,39	5,43	5,39	5,226
Киргизстан	5,67	5,67	5,64	5,68	5,68	5,93	6,04	6,21	6,11	6	5,863
Росія	4,96	5,25	5,61	5,75	5,86	5,96	6,11	6,14	6,18	6,18	5,8
Таджикистан	5,63	5,71	5,79	5,93	5,96	6,07	6,14	6,14	6,14	6,18	5,969
Азербайджан	5,46	5,63	5,86	5,93	6	6	6,25	6,39	6,46	6,57	6,055
Казахстан	6,17	6,25	6,29	6,39	6,39	6,39	6,32	6,43	6,43	6,54	6,36
Білорусь	6,46	6,54	6,64	6,71	6,68	6,71	6,57	6,5	6,57	6,68	6,606
Туркменістан	6,83	6,88	6,93	6,96	6,96	6,93	6,93	6,93	6,93	6,93	6,921
Узбекистан	6,46	6,46	6,43	6,82	6,82	6,86	6,89	6,93	6,93	6,93	6,753

ні до різного типу авторитарних (консолідованих або ж напівконсолідованих) режимів. Такі дані дозволяють стверджувати, що на сьогодні жодна з країн, окрім балтійського регіону, не може називатися демократією, крім того, якщо зважати на те, що при більш-менш стабільному розвиткові показники коливаються на дуже незначну кількість балів (у середньому – до 0,25), побачити якусь з цих країн хоча б у категорії «змішаний режим» можна буде не скоро. Також не можна не зазначити, що починаючи з 2007 р. такі країни, як Киргизстан, Росія, Таджикистан, Азербайджан, одна за одною переходили з групи «напівконсолідований авторитарний режим» до групи «консолідований авторитарний режим», що свідчить про посилення авторитарних тенденцій у цих країнах.

Отже, проаналізувавши трансформаційні процеси в пострадянських країнах, ми можемо зробити такі висновки щодо використання індексів суспільно-політичних перетворень у політичних дослідженнях.

По-перше, основною перевагою використання індексів є те, що у науковців з'являється можливість дослідити не тільки поточну ситуацію в окремій країні, а й виявити певну динаміку її розвитку і, таким чином, зробити прогнози. *По-друге*, індекси є, ймовірно, одним з найбільш ефективних та наочних інструментів для порівняння різних країн та навіть регіонів. Тож індекси суспільно-політичних перетворень є надзвичайно корисними передовсім для політологів-компаративістів. *По-третє*, щорічні публікації звітів з розгорнутими оцінками дають змогу говорити як про розвиток країни в цілому,

так і про її успіхи в окремо взятих категоріях, тобто дослідити її показники окремо по виборчій системі, судовій системі, якості управління, свободі мас-медіа тощо. Певно, така можливість є беззаперечною перевагою не тільки для політологів, а й для політиків. Адже, якщо політична еліта прагне демократизації, такі неупереджені дослідження сторонніх експертів можуть бути дуже корисними, тим паче що кожного року автори рейтингів включають в аналітичний блок також низку рекомендацій щодо поліпшення ситуації в країні.

У роботі досягнуто поставленої мети – проведено успішний аналіз пострадянських країн за допомогою індексів суспільно-політичних перетворень; ми переконалися, що такі рейтинги мають право на існування як інструмент для вимірювання демократії, а результати можуть бути використані в політологічних роботах. Однак важливо розуміти, що застосування індексів суспільно-політичних перетворень у політичному дослідженні не є універсальним інструментом. Так, необхідно пам'ятати про такі особливості.

По-перше, особливу увагу варто зосередити на тому, що саме вимірюють рейтинги та як вони трактують обрані категорії. Наприклад, у проекті Nations in Transit досліджується рівень демократичності пострадянських держав. Причому однією з важливих категорій виміру демократії є індикатор «корупція». Однак виникає запитання, чи дійсно наявність або відсутність корупції достатньо впливає на встановлення того чи іншого політичного режиму? Автори проекту стверджують, що так, адже корупція заважає ефективній реалізації реформ, але існують і альтернативні

думки щодо цього. *По-друге*, суперечливим є питання щодо порівняння показників різних років, адже час від часу індекси змінюють категорії та підкатегорії, доповнюють їх новими індикаторами. Також можуть змінюватися й джерела і таким чином впливати на результати. Тому виникає запитання, чи варто говорити про достовірну динаміку змін, якщо показники формувались по-різному. Тож при таких дослідженнях не виключаються похибки. *По-третє*, кількісне представлення такого якісного показника, як демократія, неминуче призводить до спрощення результатів. І чим ширшим буде «крок» у шкалі вимірювання, тим сильнішим буде редукаціонізм. Наприклад, у глобальному рейтингу Freedom in the World передбачається шкала у 7 балів з кроком по 0,5 бала. Це означає, що максимальна кількість унікальних позицій для рейтингу дорівнює 14, при тому, що кількість досліджуваних об'єктів сягає 195 країн. Так, не важко порахувати, що в середньому, за умови рівномірного розподілу, на одне місце припадає більше 14 країн. Проте навряд чи насправді їх рівень демократичності є ідентичним. А зробити порівнян-

ня країн, які опинилися на однаковій позиції, взагалі неможливо, або ж для цього потрібно проводити додаткове дослідження. Крім того, доволі суперечливим залишається питання надійності таких соціально-політичних рейтингів, адже експерти, компетентні надавати кількісну оцінку, мають право на вільну інтерпретацію понять. Наприклад, вони на власний розсуд трактують доволі неоднозначні терміни, такі як «свобода», «незалежність», «прозорість» тощо. Таким чином, час від часу з'являються обвинувачення рейтингів у надмірній суб'єктивності.

Підсумовуючи, варто сказати, що, звичайно, політичні індекси не є універсальним інструментом дослідження політичних трансформацій, проте сучасні загальноосвітні тенденції спонукають політичних дослідників активно використовувати дані таких рейтингів у наукових працях. Саме тому постає необхідність у детальному вивченні та аналізі їх методології, що може бути дуже корисним для їхнього подальшого удосконалення, наслідком якого стануть точніші прогнози дослідників у питанні розвитку окремих країн або навіть регіонів.

Список літератури

1. Андрієнко В. Ю. Статистичні індекси в економічних дослідженнях / В. Ю. Андрієнко. – К., 2004. – С. 8.
2. Мангейм Дж. Б. Политология. Методы исследования / Дж. Б. Мангейм, Р. К. Рич ; [пер. с англ. ; пред. А. К. Соколова]. – М. : Издательство «Весь Мир», 1997. – 544 с.
3. Баранов Н. А. Современная демократия: эволюционный подход / Н. А. Баранов. – СПб. : Балт. гос. техн. ун-т, 2007. – 208 с.
4. Урланис Б. Ц. Общая теория статистики: учебник / Б. Ц. Урланис. – М. : Статистика, 1973. – 439 с.
5. Яковлев М. В. Картина суспільно-політичних перетворень у постсоціалістичних країнах згідно з індексами демократизації [Електронний ресурс] / М. В. Яковлев, О. Г. Гумєнюк. – Режим доступу: aleph.ukma.kiev.ua/e-lib/Mahisterium/MAG_ISSUE46_2012_polityk/09_yakovlyev-gumenyuk.pdf. – Назва з екрана.
6. Cutright Ph. National Political Development: Measurment and Analysis // American Sociological Review. – 1963. – Vol. 28. – 11.
7. Freedom in the World 2012 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.freedomhouse.org/sites/default/files/inline_images/FIW%202012%20Booklet--Final.pdf. – Назва з екрана.
8. Freedom in the World 2013 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.freedomhouse.org/sites/default/files/FIW%202013%20Booklet%20-%20for%20Web_1.pdf p.32. – Назва з екрана.
9. Nations in Transit 2012 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.freedomhouse.org/report/nations-transit/nations-transit-2012>. – Назва з екрана.
10. Nations in Transit Methodology [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.freedomhouse.org/sites/default/files/inline_images/NIT-2011-Methodology.pdf. – Назва з екрана.
11. Polity IV Project: Political Regime Characteristics and Transitions, 1800-2008 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.systemicpeace.org/polity/polity4.htm>. – Назва з екрана.
12. Vanhanen T. Prospects of Democracy / T. Vanhanen. – A Study of 172 Countries. – London, 1997.

О. Криворучко

INDICES OF SOCIO-POLITICAL TRANSFORMATIONS IN THE FORMER SOVIET UNION: COMPARATIVE ANALYSIS

The article is devoted to the research of the political indices as measuring tool of democracy. Particular attention is paid to methodological aspects of formation of such indices, including verifying whether the political indices are effective measuring tool of democracy in the analysis of transformation processes in the Post-Soviet states.

Keywords: indices of socio-political transformations, Freedom House, Post-Soviet states, democratization.

Матеріал надійшов 10.01.2014